

УДК 94(477) «20»

DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.145309

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ТА ЕТНОГЕНЕТИЧНІ СТУДІЇ ВОЛОДИМИРА БАРАНА*

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології НДІУ

Ольга ШАКУРОВА

orcid.org/0000-0001-9842-2997

кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проведено аналіз етнокультурної та етногенетичної проблематики у наукових працях В. Барана, опублікованих ним у 1991–2017 рр. Виявлено, що руйнація СРСР й існування суверенної України позбавили науковців тоталітарного ідеологічного тиску і дали можливість їм досліджувати будь-які наукові проблеми й отримувати незаангажовані висновки. Обґрунтовано, що розбудова Української держави, її політичної, економічної, культурної, військової, освітньої, наукової та інших сфер супроводжувалася низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем, зокрема недофінансуванням і зміною державницьких пріоритетів, всі ці пострадянські реалії, з одного боку, відкидали науку й науковців на маргінес суспільно-політичного життя на зламі тисячоліть, з іншого – змушували їх приймати нестандартні рішення, які в підсумку сприяли позитивній динаміці розвитку української гуманітаристики. Показано, що, враховуючи ці обставини, В. Баран розпочав плідну співпрацю з Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка (який у 2000 р. трансформувався у Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України і Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) та з іншими науковими інституціями, наслідком якої стали відмова вченого від підтримки ним заідеологізованого концепту про так звану давньоруську народність та формування власного бачення українського етногенетичного процесу. Доведено, що внаслідок понад чвертьстолітньої наукової праці в умовах Української держави В. Баран створив унікальну етногенетичну теорію походження слов'ян та творчо обґрунтував і розвинув започатковану ще М. Грушевським ранньосередньовічну концепцію походження українського народу. Виявлено, що етногенетичні й етнокультурні студії В. Барана у пострадянській Україні, позбавлені радянської заідеологізованості й зашореності, набули довершеності й системності осмислення, завдячуючи цьому, вони стали міцним і надійним підґрунтям для побудови авторських моделей слов'янського й українського етногенезу.

Ключові слова: Україна; українці; В. Баран; українознавство; етногенез слов'ян; етнокультурні та етногенетичні студії.

* Ця стаття є другою публікацією із запланованих праць, присвячених вивченню етнокультурної та етногенетичної проблематики у науковому доробку Володимира Даниловича Барана (див. журнал «Українознавство». 2018. № 2).

VOLODYMYR BARAN'S ETHNOCULTURAL
AND ETHNOGENETIC STUDIESYurii FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences, Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Olha SHAKUROVA

Candidate of Historical Sciences, research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article analyzes the ethnocultural and ethnogenetic issues in the scientific works of V. Baran, published by him in 1991–2017. It is discovered that the destruction of the USSR and the existence of sovereign Ukraine freed the scientists from the totalitarian ideological pressure, allowed them investigating any scientific problems and obtaining unbiased conclusions. It is substantiated that the development of the Ukrainian state and its political, economic, cultural, military, educational, scientific, and other spheres was accompanied by a number of objective and subjective problems, in particular underfunding and shifting state priorities. All those post-Soviet realities, on the one hand, threw science and scientists back to the margins of sociopolitical life at the turn of the millennium, while on the other, compelled them to make non-standard decisions that eventually favored the development of Ukrainian humanities. Given such circumstances, V. Baran began fruitful cooperation with the Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko University of Kyiv (in 2000 transformed into the Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Center for Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv), as well as with other scientific institutions. This resulted in the scholar's refusal to support the ideologized concept of the so-called Old Rus people and the creation of his own vision of the Ukrainian ethnogenetic process. It is proved that, as a result of more than a quarter-century scientific work in the conditions of the Ukrainian state, V. Baran formed a unique ethnogenetic theory of the origin of Slavs and creatively substantiated and developed the early-medieval conception of the origin of the Ukrainian people founded by M. Hrushevsky. It has been revealed that, freed from the Soviet ideological bias, V. Baran's ethnogenetic and ethnocultural studies in the post-Soviet Ukraine became complete and acquired the systematic comprehension; due to this, they became a solid and reliable foundation for constructing the author's models of Slavic and Ukrainian ethnogenesis.

Key words: Ukraine; Ukrainians; V. Baran; Ukrainian Studies; ethnogeny of the Slavs; ethnocultural and ethnogenetic studies.

Вивчення та всебічний аналіз наукової спадщини провідних українських вчених є важливою та актуальною тематикою. Осмислення наукового шляху, який пройшла українська наука упродовж другої половини ХХ–ХХІ ст., дає змогу досягнути етнокультурні процеси, які відбувалися на українських теренах на зламі тисячоліть. Особливо актуальним у цьому контексті є дослідження зміни наукової парадигми українських радянських дослідників під впливом

трансформації суспільно-історичної реальності, як-от: процесами перебудови, отриманням Україною незалежності, розбудовою суверенної держави та включенням українських вчених до світового наукового та цивілізаційного простору.

Наукова новизна статті полягає у дослідженні зміни наукових поглядів В. Барана на етногенетичні процеси у часи існування Київської Русі, а саме пересмислення вченим проблеми існування

єдиної давньоруської народності та створення ним власної концепції походження українського народу.

Метою дослідження є аналіз етнокультурної та етногенетичної проблематики у науковому доробку В. Барана у 1991–2017 рр. Для досягнення поставленої мети вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати стан досліджуваної проблематики та джерельної бази дослідження; окреслити суспільно-політичну реальність 90-х років ХХ ст. та її вплив на українську гуманітаристику й наукову еліту; показати суттєві зміни, які відбулися в осмисленні вченим етнокультурних й етногенетичних процесів з відновленням української державності; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Етнокультурні процеси в Україні (1985–2017)». Вона виконується в НДІУ МОН України відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Наукові напрацювання В. Барана у вивченні прадавнього минулого України й українців цікавили багатьох учених. Зокрема, його археологічну діяльність висвітлювали П. Толочко [24], Л. Крушельницька [20], С. Конча [19], М. Гримич [1], Т. Ренке [22]; українознавчу – П. Кононенко [18], О. Чирков [29], О. Ярошинський [27]; етнологічну – Н. Абашина [2], О. Шакурова [28, 30], Д. Толочко [23], О. Чирков [28] та інші.

Джерельною базою нашого дослідження є найвагоміші наукові праці В. Барана, оприлюднені як одноосібно, так і у співавторстві у період з 1991 р. по 2017 р. [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 21; 25].

Відновлення української державності у 1991 р. ліквідувало тотальний контроль

влади над гуманітаристикою, позбавило її засилля комуністичної марксистсько-ленінської ідеології, що дало можливість вченим працювати й оприлюднювати свої наукові погляди незалежно від того, яка політична сила перебуває наразі при владі. Разом з тим руйнування СРСР та його потужного військово-промислового комплексу залишило без роботи сотні тисяч високоосвічених інтелектуалів. На розвиток академічної науки в Україні виділялися надзвичайно малі кошти, і майже кожен вчений змушений був шукати підробітки.

Українська археологія не стала винятком з правил. У радянській Україні вона фінансувалася стабільно, а вже за часів незалежності для неї почалися важкі часи: гроші надходили лише на мізерну зарплатню та сплату комунальних платежів. Але найгірше трапилося з польовими дослідженнями: з бюджету на них більше не виділялося коштів. Залишилися лише специфічні новобудовні експедиції, місячна практика студентів-істориків після першого курсу навчання у вишах та поодинокі пошукові роботи, що перебували на балансі місцевих органів влади.

Для В. Барана теж розпочався час випробувань. Після завершення плідної німецько-української співпраці вченому у 1991 р. запропонували очолити постійну археологічну експедицію з дослідження давнього Галича – столиці Галицько-Волинської держави. Він разом із доцентом Прикарпатського університету Б. Томенчуком здійснив успішні розкопки «Галичинної могили» та її фахову реконструкцію [22, с. 24].

Ця експедиція тривала понад десятиріччя, і якщо спочатку вона справно фінансувалася з місцевого бюджету, то

згодом ці видатки зовсім припинилися. Лише завдяки подвижництву В. Барана та майбутніх істориків-практикантів продовжувалися польові розкопки. Незважаючи на ці труднощі, було отримано цікавий археологічний матеріал, який дав можливість по-новому охарактеризувати етногенетичні та етнокультурні процеси в Західній Україні.

У 2017 р. побачила світ монографія «Давній Галич», у якій було зазначено, що використання польових досліджень для розроблення проблем етнокультурного розвитку населення Південно-Східної Європи значно розширило і посилило джерельну базу. Саме археологічні матеріали допомагають окреслити етнотериторіальні масиви, які на межі ер та в першій половині I тис. н. е. визначають області проживання слов'ян-венедів, а в ранньому середньовіччі – ті етнокультурні групи слов'ян, що покладаються в основу формування слов'янських народів загалом й українського зокрема [9, с. 93].

Щодо визначної ролі давнього Галича в українських етнокультурних та етногенетичних процесах В. Баран наголошує: «Протягом першої половини XIII ст. політичний центр південної Русі, що становила собою етнокультурну єдність, переміщується з Дніпра на Дністер, з Києва до Галича. Під час монгольсько-татарської навали саме Данило Галицький покладає на себе завдання підготувати ґрунт для рішучої боротьби за повне визволення від загарбників. Такі відносини між Подніпров'ям та Подністров'ям склалися історично. Передісторія згаданих нами подій і процесів має глибоке коріння, що сягає венецького часу. Від венець і до сьогодні Прикарпаття і Волинь є базовими центрами слов'янської,

а згодом й української етнокультурної ідентичності» [9, с. 95].

Також В. Баран активно долучився до відродження і розвитку етнології в Україні. У новоствореному Інституті українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка (зараз НДІУ МОН України) з 1992 р. розпочав діяльність відділ української етнології, який займався дослідженням етнічної історії українського народу та науково-методичним забезпеченням вивчення її в середній та вищій школі.

Цікавими й інформативними стосовно залучення В. Барана до українознавства є спогади П. Кононенка. Зокрема, засновник Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка згадує, що вперше зустрівся з В. Бараном у 1992 р., тоді між ними відбулася змістовна розмова, під час якої вчені не тільки познайомилися з концептуальними поглядами один одного, а й окреслили коло тих питань, дослідження яких були дуже перспективними. Зрештою, П. Кононенко запросив В. Барана приєднатися до лав вчених-українознавців і спільно розпочати вивчення такої важливої проблеми, як етногенез українського народу. На жаль, тоді знаний археолог ще не був готовий до діалогу і співпраці, тому й попросив дати йому час поміркувати над цією пропозицією, оскільки йому потрібен був певний проміжок часу для переосмислення старих історичних і догматичних схем. Врешті-решт, у 1993 р. В. Баран погодився працювати в Інституті українознавства [18, с. 9–10].

В. Баран близько десяти років, а саме з початку 1994 р. по 31 грудня 2003 р. очолював відділ етнології Інституту українознавства Київського

університету імені Тараса Шевченка, а з червня 2000 р. – НДІУ МОН України. Саме під його керівництвом відділ став одним із провідних в Інституті [26, с. 29].

Про початок нового українознавчого періоду у своєму житті В. Баран згадує так: «Колектив працівників Інституту українознавства і безпосередньо Петро Петрович, обдарована людина, талановитий організатор і керівник науки, займаються широким колом українознавчих проблем, що стосуються і філології, й історії, і мови, і культури слов'ян. Академік П. П. Кононенко успішно розробляє теорію українознавства, займаючись археологією слов'ян, я вписуюсь у наш колектив в Інституті українознавства, порівнюючи з роботою в Інституті археології, дещо розширив коло питань: почав досліджувати не тільки ранніх слов'ян: їх походження, розселення, процеси формування племен, державотворчі процеси, зокрема утворення Київської держави, але й конкретні процеси формування українського народу. Проблеми слід вирішувати комплексно, бо вони – взаємопов'язані. Їх потрібно ставити і вирішувати на основі багатьох джерел, зокрема археологічних» [22, с. 24].

Робота за сумісництвом значно розширила спектр наукових зацікавлень вченого. Якщо в Інституті археології НАН України хронологічні рамки дослідження обумовлювалися лише зародженням, становленням і розвитком слов'янства до початків східнослов'янської державності, то в Інституті українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка науковець міг розробляти будь-яку цікаву для нього проблему безвідносно до часових чи тематичних обмежень, по-перше. По-друге, справжній вчений завжди прагне опанувати нову

для себе проблематику, яка дає можливість не лише підвищувати свій фаховий рівень, але й досліджувати актуальну для суспільства тему. Саме такою у 90-х роках ХХ ст. в Україні стала проблема походження українського народу. В СРСР на академічному рівні було офіційно визнано, що генезис українського народу відбувався у XV–XVI ст., а до того часу існувала єдина давньоруська народність, яка започаткувала першу східнослов'янську державу – Давню Русь. Будь-який радянський вчений, який піддавав сумніву цю заідеологізовану концепцію, автоматично звинувачувався в українському буржуазному націоналізмі, піддавався суспільному осуду і міг бути покараний.

Але навіть з руйнацією СРСР і відновленням української державності так звана пізньосередньовічна концепція походження українського народу протягом майже чверть століття залишалася панівною чи хоча б у тренді етногенетичних дискурсів, і лише завдяки титанічній науковій праці М. Брайчевського, Л. Залізняка, В. Барана та інших вона поступово втрачає домінуючі позиції. Таке суттєве гальмування українських етногенетичних студій стало наслідком того, що вітчизняний апологет пізньосередньовічної концепції походження українського народу доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту археології НАН України (1987–2016), а з 2017 р. – почесний його директор, П. Толочко своїм авторитетом у науковій та суспільно-політичній сферах України виступав надійним гарантом радянщини і всіляко не толерував спроби опонентів похитнути підвалини пізньосередньовічної концепції й заперечити існування давньоруської народності. Щодо В. Барана,

то допоки він працював виключно в Інституті археології, незважаючи на те, що його головне зацікавлення – ранні слов'яни – лише дуже опосередковано торкалося давньоруської народності, він теж був змушений підтримувати цей заідеологізований концепт: «Важливим фактором піднесення матеріальної і духовної культури слов'ян було утворення східнослов'янської державності. Бурхливе зростання міст, розвиток землеробства, різноманітних ремесел і торгівлі, воєнні походи руських князів, в яких брали участь представники всіх об'єднаних земель-княжінь – сприятливо впливали на формування давньоруської народності» [8, с. 89].

Наукова робота в Інституті українознавства (з 1994 р.), обрання членом-кореспондентом Національної академії наук України (1995) не лише дали можливість вченому розширити сферу своїх наукових зацікавлень і значно посилити власну вагу у науковому співтоваристві, а також, на нашу думку, активно посприяли формуванню у дослідника активної громадянської позиції.

Дещо згодом В. Баран поступово трансформує власну візію щодо цих актуальних етногенетичних проблем. Ця доленосна зміна, вважаємо, відбулася завдяки передусім новій роботі, знайомству з новітніми незаангажованими науковими працями, продуктивному спілкуванню з колегами-українознавцями, в тому числі з Л. Залізняком, який на той час вже оприлюднив низку своїх книг з цієї проблематики, а саме: «Нариси стародавньої історії України» (1994) [15], «Походження українського народу» (1996) [16], «Від склавинів до української нації» (1997) [17] та інші важливі етногенетичні праці, в яких переконливо

розкритикував гіпотезу щодо пізньосередньовічного походження українського народу. Все це, ймовірно, допомогло В. Барану кардинально змінити своє бачення минулого українського етносу і розпочати аргументовано обґрунтовувати та пропагувати ранньосередньовічну концепцію етногенезу українців.

Знаковою подією зміни парадигмального дискурсу стала поява праці В. Барана «Давні слов'яни» (1998), яка побачила світ як третій том багатотомної (15 томів) праці «Україна крізь віки». У ній на основі археологічних, лінгвістичних, історичних джерел розглядаються питання походження та давньої історії слов'ян. Тематично третій том продовжує дослідження проблем етнокультурного та етногенетичного розвитку населення України, порушених у попередніх томах. Центральною проблемою праці, яка охоплює період I – початку II тис. н. е., є походження українського народу та визначення місця території України в тому етнічному просторі, де проходили процеси формування індоєвропейських, праслов'янських і, зокрема, слов'янських етнокультурних утворень [4, с. 4–10].

Вивчаючи історичні витоки українського народу як важливої частини слов'янського світу, В. Баран наголошує, що «слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільністю, оскільки вони вже з самого початку в найвіддаленіші епохи виступали як окремі самодостатні хоч і споріднені праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні групи (об'єднання родів, племена, союзи племен)» [4, с. 5–6].

У монографії на новій методологічній основі розкрито процеси історичного розвитку слов'ян на теренах

Південно-Східної Європи загалом й України зокрема. Зроблений вченим аналіз та класифікація пам'яток рубежу I тис. н. е. з урахуванням нововідкритих слов'янських пам'яток V ст. дали можливість йому шляхом ретроспективного порівняльного вивчення виділити ті археологічні культури та їхні елементи у лісовій та лісостеповій зонах України, що можуть бути пов'язані зі слов'янським етносом у більш ранній час, а дніпро-дністровські групи носіїв цих культур можна розглядати як предків українців [4, с. 10].

Якщо М. Грушевський стверджував, що предками українського народу можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, зафіксованих у візантійських джерелах VI ст. під іменем антів, то В. Баран, ґрунтуючись на сорокалітньому емпіричному досвіді, запропонував власне бачення походження українців. На думку вченого, саме інтеграція антів і склавинів, їх велике розселення та перегруповання приводять до виникнення, а згодом і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала з часом основою для формування українського народу [4, с. 212, 214].

В. Баран обґрунтовано піддав критиці заідеологізований концепт про існування у часи Київської Русі єдиної давньоруської народності. На противагу апологетам концепції всеохоплюючої етнічної єдності східних слов'ян, які бездоказово стверджують про існування якихось міфічних слов'янських русів, що нібито, починаючи з кінця V ст. н. е., поглинули всі інші східнослов'янські племена й накинули їм свою назву «Русь», В. Баран аргументовано наголошує: «Якщо до приходу норманських князів з династії Рюриковичів не існувало

слов'янської русі, ні руської землі, а це беззаперечний факт, то ніколи не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави – і давньоруської народності» [4, с. 250].

Саме за цю фундаментальну й академічну монографію Володимир Баран отримав свою другу Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 рік [26, с. 30].

У 2002 р. побачила світ монографія В. Д. Барана і Я. В. Барана «Походження українського народу». Ось так згадує Володимир Данилович про передумови появи цієї вагомий наукової праці: «З Петром Петровичем, директором Інституту, ми вели дуже багато розмов щодо проблем давньої історії України. Хоча Петро Петрович – філолог за освітою, він як крупний учений займається широкою проблематикою, в тому числі і проблемами давньої історії слов'ян і України. Саме під час цих розмов у мене з'явилася ідея написати монографічну працю про походження українського народу. Для цього потрібно було заглибитись в археологію давніх слов'ян, і не тільки в археологію, бо давня історія будується на різних джерелах» [22, с. 22].

Загалом ця праця присвячена складній проблемі походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі аналізу археологічних матеріалів та використання писемних, лінгвістичних та інших джерел в ній розкриваються процеси становлення слов'янських народів. Особлива увага в науковому виданні приділена розвитку етнокультурних та соціальних процесів у період Києворуської держави, подається критика концепції «давньоруської народності». В. Баран наголошує: «Важливе місце у вивченні

історії українського народу займають проблеми його витоків. Їх сьогодення актуальність зумовлена особливістю політичної долі України. Як відомо, в історичній літературі, зокрема російській, можна знайти безліч прикладів, коли східнослов'янські народи характеризуються як єдина етномовна цілісність, а Київська держава – як «колиска» давньоруської народності» [12, с. 5].

Також В. Баран стверджує: «У запропонованій нами праці на новій методологічній основі розкриваються процеси історичного розвитку слов'ян на території Східної Європи і України зокрема. Лінгвістичні, історичні і, зокрема, археологічні матеріали переконують нас в тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільністю, вони, як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського кореня, виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями. Київська Русь виникла як державне об'єднання багатьох різних слов'янських і неслов'янських племен на чолі з князями норманської династії Рюриковичів. Як і імперія Карла Великого та інші їй подібні, Київська Русь вже з дня свого зародження вражена бацилою розпаду. Київські князі створили державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдиної давньоруської народності. Її вигадали історики» [12, с. 6].

Важливість монографії полягає насамперед у тому, що у ній В. Баран оприлюднив власне бачення генезису українців.

Схематично етногенез українського народу, за В. Бараном, можна зобразити так: перший період: слов'яно-венедський (рубіж ер – IV–V ст.), який, у

свою чергу, ділиться на п'ять підперіодів, які пов'язані з життєдіяльністю таких археологічних культур: 1. Зарубинецька культура (слов'янські елементи) (III–I ст. до н. е. – I ст. н. е.); 2. Пізньозарубинецька культура – наступниця Зарубинецької (I–II ст. н. е.); 3. Волино-Подільська культура. Утворилася як синтез пам'яток Зарубинецької, Пшеворської та деякою мірою Липицької культур (I–II ст. н. е.); 4. Черняхівська культура (слов'янські елементи). Утворилася на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (II–V ст. н. е.); 5. Київська культура. Утворилася на основі пізньозарубинецьких пам'яток у синтезі з пшеворськими (кінець II – початок III – середина V ст. н. е.) [30, с. 132–133].

Другий період: ранньосередньовічний (V–VII ст. н. е.), під час якого існували такі археологічні культури: 1. Празько-Корчацька культура склавинів, створена на основі слов'янських елементів Черняхівської культури, можливо, незначною мірою і Пшеворської (V–VII ст. н. е.); 2. Пеньківська культура антів, утворена на основі слов'янської частини Черняхівської культури Лівобережжя типу Хлопкова-Боромлі та елементів Київської культури (V–VII ст. н. е.) [30, с. 133].

Третій період: додержавний (VIII–X ст.), під час якого розвивалися такі археологічні культури: 1. Райковецька культура – наступниця Празько-Корчацької культури (дулібо-волинський племінний союз, у який входили племена волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, хорватів); 2. Роменська культура склалася на основі пеньківських старожитностей антів у поєднанні з пам'ятками Празько-Корчацької, Колочинської та Райковецької культур. Ця

культура охоплювала плем'я сіверян [30, с. 133].

Четвертий період: доба Київської Русі та період після її розпаду (IX–XII ст.). У цей період симбіоз Райковецької та Волинцівсько-Роменської культур стає основою зародження української народності, яка сформувалася вже після розпаду Київської Русі. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів [30, с. 133].

А тепер більш докладно розглянемо та проаналізуємо цю схему. Розпочнемо з цитати самого В. Барана, у якій він наголошує: «Наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, або навіть раннього заліза поки що можуть бути виражені як ймовірні гіпотези» [12, с. 243]. Спроби назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протоукраїнськими, вчений оцінює як «... тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності» [12, с. 243]. В. Баран зазначає, що виразні слов'янські елементи вдалося почасти виділити лише в культурах рубежу ер: Зарубинецькій (III до н. е. – I ст. н. е.) та Пшеворській (рубеж ер – V ст. н. е.). Елементи слов'янської матеріальної культури були основними при наявності ще балтських та германських у зарубинецьких пам'ятках на території України та Білорусії, у пшеворських старожитностях на території Польщі вони займали незначне місце поряд з основними германськими та кельтськими. У I ст. н. е. Зарубинецька культура трансформується в Пізньозарубинецьку на Подніпров'ї.

Елементи Зарубинецької культури разом з елементами Пшеворської та Липицької культур у Подністров'ї утворюють волино-подільську групу пам'яток, тобто у другій половині I ст. та у II ст. н. е. праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями. Далі слов'янські елементи знаходимо у Київській культурі, яка формується в III ст. н. е. на основі пізньозарубинецьких пам'яток і пшеворських старожитностей та в синкретичній Черняхівській культурі, слов'янський компонент якої сформувався на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (датується II–V ст. н. е.). Це підтверджується і писемними джерелами. На території Південно-Східної Європи, де римські автори I ст. н. е. Пліній Старший, Тацит і Птоломей серед інших племен називають венедів. З ними можна пов'язати пам'ятки Зарубинецької, Пізньозарубинецької, Волино-Подільської, Київської та частини Черняхівської культур. Зі зникненням цих культур на території України закінчується венедський період у розвитку слов'ян. Наступає раннє середньовіччя, представлене слов'янськими пам'ятками V–VII ст. Археологія для V–VII ст. знає принаймні три слов'янські культури: Празько-Корчацьку, Пеньківську і Дзедзіцьку. Празько-Корчацька культура утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури. Підґрунтям Пеньківської культури були як слов'янські групи Черняхівської, так і пам'ятки Київської та Черняхівської культур. Основою Дзедзіцької культури були слов'янські старожитності Пшеворської культури. Ареали цих культур відповідають регіонам, де писемні джерела VI–VII ст. (Йордан,

Прокопій Кесарійський, Маврикій) розміщують відповідно склавинів, антів та венедів. Зокрема, Йордан у «Гетиці» впевнено пов'язує сучасні йому племена склавинів та антів з венедями, про яких згадують римські автори I–II ст. Це твердження визначає праслов'янську належність венедів. Слов'янська матеріальна культура всіх описаних старожитностей досить чітко відрізняється від неслов'янських сусідніх культур. Разом з тим уже на ранніх етапах виокремлюються пам'ятки різних слов'янських груп: венедів, склавинів, антів. Ці групи різняться притаманними тільки їм специфічними рисами, що дає змогу розглядати їх як окремі культури, специфіка яких проявляється в характері житлових будівель, поховальному обряді, кількісному співвідношенні різних типів посуду. В. Баран зазначає, що «кожна із представлених культур до великого розселення слов'ян характеризує окремі групи східного, південно-східного і західного слов'янства» [12, с. 163]. Вчений стверджує, що «такі значні археологічні культури, як Празько-Корчацька, котра належить склавінам, Пеньківська, залишена антами, Дзедзіцька, що зберегла в ранньому середньовіччі традиції привіслянських венедів на території Середньої і Північної Польщі, представляли вже не окремі племена, а слов'янські племінні союзи, особливо після великого слов'янського розселення. У них ми вбачаємо зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української, на обох берегах Дніпра Лісостепової України» [12, с. 164].

Отже, підсумовує вчений, «унікальність ранньосередньовічних слов'янських старожитностей V–VII ст. полягає [...] в тому, що вони, з одного

боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента в попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – у більш ранніх. З іншого боку, вони ... становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи V–X ст., у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів» [12, с. 309]. «Доленосною подією для всіх слов'янських народів» [12, с. 192] вчений називає велике розселення слов'ян, яке відбулося в V–VII ст., та зауважує, що історичне значення великого розселення слов'ян ще недостатньо оцінене істориками та археологами, бо саме «велике розселення слов'ян у V–VII ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII–X ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні й південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоденних слов'янських народів управі шукати свої витоки в середовищі тих історичних подій, що відбувалися на просторах Східної і Середньої Європи в епоху великого розселення народів» [12, с. 204].

У VIII–X ст. на території України відомі дві археологічні культури. Це Райковецька культура, яка виникла на Правобережжі від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини на основі Празько-Корчацької культури склавинів, та Волинцівсько-Роменська культура, яка з'явилася як результат поєднання елементів Пеньківської, Празько-Корчацької культур та впливів Райковецької

культури на Дніпровському Лівобережжі. Таким чином, усі племена VIII–X ст., які називає головне історичне джерело того періоду «Повість минулих літ», написане монахом Києво-Печерської лаври Нестором, на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавино-антській основі. Отже, племена склавинів, представлені Празько-Корчацькою культурою, та антів, представлені Пеньківською культурою, «інтегруються і в межах українського лісостепу та утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності» [12, с. 310].

Таким чином, за В. Бараном, саме велике розселення слов'ян у V–VII ст. приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, яка в майбутньому стала основою для утворення українського етносу. Згодом склавини (носії Празько-Корчацької археологічної культури) та анти (носії Пеньківської археологічної культури) об'єднуються й утворюють людність Райковецької і Волинцівсько-Роменської археологічної культури, яка стала базою зародження українців. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів. В. Баран вважає, що український етногенез мав таку періодизацію: 1) слов'яно-венедський період (рубж ер – IV–V ст. н. е.); 2) раннє середньовіччя (V–VII ст.); 3) слов'яни напередодні утворення Київської Русі (VIII–X ст.); 4) Київська Русь та період

після її розпаду (кінець X ст. – початок XIII ст.).

Також у своїй праці В. Баран проаналізував етнокультурні процеси в період Києво-Руської держави та прийшов до таких висновків: «За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Київська Русь досягає рівня територіально-політичного і правового організму з ознаками федералізму. У літературі цю державно-політичну ситуацію нерідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Однак це тільки підміна понять, що не відбиває об'єктивних реалій. Менше ніж за сто років на величезних просторах від Вісли до Волги і від Чорного та Балтійського морів при наявності непрохідних природних бар'єрів і браку комунікацій при існуванні різних торговельно-економічних орієнтацій південної і північної частини Русі місцеві етномовні і культурні відмінності різних східно-слов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинили занепад Київської Русі. Розпад Київської Держави почався вже після смерті Ярослава Мудрого. Новоутворені князівства, незважаючи на династичні зв'язки, в міжудільних війнах відстоюють свої вотчини. Вони поступово групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк на Двіні, Володимирна-Клязьмі, Київ та Галич у Дніпрово-Дністровському межиріччі), що у географічному відношенні накладаються на колишні племінні землі. Тут найбільше збереглися свої етномовні та етнокультурні традиції, витоки яких сягають раннього середньовіччя. Вони і стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі утворення трьох

східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського. Їх витоки сягають доби великого переселення народів» [12, с. 379–380].

В. Бараном у співавторстві з Я. Бараном в 2005 р. було видано монографію «Історичні витоки українського народу». Загалом вона є доповненим і доопрацьованим варіантом книги «Походження українського народу» (2002 р.), зокрема, у праці з'явився новий 9 розділ «Питання економічного розвитку східних слов'ян у додержавний період». Щодо співвідношення написаного співавторами тексту, то, як і у попередній книзі, переважна більшість тексту належить В. Барану, а його сину Я. Барану – заключний розділ «Суспільний розвиток слов'ян».

У праці висвітлюються складні проблеми слов'янського етногенезу і походження українського та інших східнослов'янських народів. Передусім у монографії В. Баран проаналізував етногенетичні й етнокультурні процеси; перебіг великого розселення слов'ян, який призвів до зародження в ранньому середньовіччі всіх слов'янських народів; народотворчий розвиток східних слов'ян у добу Київської Русі та здійснив неупереджений аналіз концепції «давньоруської народності».

Зокрема, вчений зазначає: «У минулому столітті, зокрема після Другої світової війни, відбулися значні зрушення в археологічних дослідженнях слов'янських пам'яток, які подвоїли та потроїли джерелознавчу базу. Вдалося закрити хронологічні лакуни, що істотно ускладнювало порівняльне вивчення археологічних культур I тис. н. е. на території лісостепової України. Це, у свою чергу, дало змогу побудувати типологічно-хронологічні колонки безперервного

етнокультурного розвитку давнього населення України. Застосування природничо-математичних методів у вивченні матеріальної культури значно посилило її інформативні можливості, розширило межі археологічного пошуку. Усе це відкрило нові можливості історичних реконструкцій етнокультурного та соціально-економічного розвитку давнього населення України, у тому числі предків українського народу» [11, с. 2–3].

Також він наголошує: «Етноісторичний процес будь-якого народу, зокрема слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Уже від самого початку свого зародження українці були частиною слов'янства, як їхні предки – частиною індоєвропейського світу» [11, с. 3].

Таким чином, В. Баран переконаний, що процеси розселення слов'янських племен з лісостепової сучасної України на південь у Подунав'я і на Балкани, а з Верхнього Подніпров'я – на північний схід у верхів'я Волги в ранньому середньовіччі характеризуються однаковими історичними закономірностями. Слов'яни як у Подунав'ї і на Балканах, так і на Двіні і на Волзі поглинали чужі субстрати, самозмінювалися, творили свої окремі культури і мови. Так фактично формувалися нові етнічні групи, а слов'янські племена, що залишилися на своїй корінній території (пограниччя Лісу і Лісостепу України), утворили свою групу, що дала початок українському народові [11, с. 190–194].

На початку ХХІ ст. директором Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського Г. Скрипник було започатковане фундаментальне наукове видання «Етнічна та

етнокультурна історія України». Зокрема, у 2005 р. побачила світ книга друга першого тому цієї важливої колективної праці авторства В. Барана, Л. Залізняка, В. Зубара, В. Німчука, В. Отроценка й С. Сегеди. У монографії на ґрунтовній джерельній базі висвітлювалися особливості лінгвокультурного та антропологічного розвитку, етнічні й етнокультурні процеси населення території України від найдавніших часів до початку XIII ст.

За авторством В. Барана у книзі оприлюднено шість розділів, у яких він аналізує етнокультурні процеси на території України у першій половині I тис. н. е.; етногенез слов'ян у другій половині I тис. н. е.; велике розселення слов'ян і початок зародження слов'янських народів; археологічні культури та літописні східнослов'янські племена напередодні утворення Київської держави у VIII–X ст.; процеси етнічного розвитку в умовах Києво-Руської державності та етнокультурний розвиток від слов'ян до України. Загалом у тексті вчений переконливо доводить, що остаточне вирішення проблеми походження східнослов'янського народу лежить у площині загальноєвропейських історичних закономірностей, їх початок відкриває велике розселення слов'ян, а не заідеологізований псевдонауковий дискурс. На думку дослідника, історичні школи, особливо в Росії, які ставлять знак рівності між державотворчими і народотворчими процесами, керуються насамперед політичними інтересами, а не науково обґрунтованими фактами, нав'язуючи тим самим українцям власну імперську парадигму і перетворюючи їх у менших братів великого російського народу. Підтримуючи тезу М. Грушевського щодо відсутності «общеруської

народності», В. Баран вважає, що не було якогось спільного етнічного стовбура, від якого відгалужувалися слов'янські народи, а були різні хронологічні стадії етнічного й етнокультурного розвитку слов'ян, які внаслідок цих тривалих етногенетичних процесів розвивалися і формувалися в народи, а потім у нації. [14, с. 243–250, 277–288].

У 2006 р. була опублікована монографія В. Барана і О. Гопкало «Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи». У ній оприлюднені археологічні матеріали трьох найбільш повно вивчених поселень Черняхівської культури басейну Гнилої Липи (лівої притоки Верхнього Дністра), розкопаних протягом 1962–1992 рр. (з перервами) експедиціями під керівництвом В. Барана – Бовшова П, Дем'янова П і Куропатників. У тексті книги охарактеризовано топографію і планування поселень, речовий комплекс та його датування, а також проаналізовано слов'янське поселення басейну Гнилої Липи, які входять до складу дністровської групи пам'яток типу Черепин–Теремці в контексті аналізу процесів етногенезу, зокрема слов'яногенезу, у Південно-Східній Європі [7, с. 2–4].

Щодо етнічної належності цих старожитностей наголошувалося: «Черняхівська культура, до якої належать пам'ятки III – першої половини V ст. н. е. Верхнього і Середнього Подністров'я типу Черепина–Теремців, в тому числі група досліджених нами поселень на Гнилій Липі, являє собою одне з найбільших поліетнічних утворень другої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи. Вона, крім проаналізованих нами старожитностей, що належали давнім слов'янам, включає пам'ятки або елементи матеріальної культури ще декількох

етнічних груп (скіфів, сарматів, фракійців), що в першій чверті I тис. н. е. і більш ранній час займали степові і лісо-степові регіони України, Молдови і Румунії. Важливим складовим компонентом черняхівської культури є пам'ятки і матеріали, привнесені у ці регіони ззовні германськими племенами готів, що до цього були носіями вельбарських старожитностей у Нижньому Повісленні, Підліссі і Західній Волині» [7, с. 45].

Щодо місця і ролі цих пам'яток в етногенетичних процесах у монографії зазначено: «Підсумовуючи, хочемо ще раз підкреслити виразну своєрідність досліджених на Гнилій Липі поселень, як і черняхівських поселень типу Черепина–Теремців на Дністрі, до яких вони належать. Аналогічні їм пам'ятки типу Боромлі–Букреївки відкриті на Дніпровському Лівобережжі. Вони разом утворюють свою групу в порівнянні з іншими групами пам'яток черняхівської культури, типологічно зв'язаних із старожитностями вельбарської культури або причорноморськими пам'ятками, насиченими як вельбарськими – готськими, так і скіфо-сарматськими елементами. Ці дві групи пам'яток (верхньодністровська і лівобережна), що належали слов'янському населенню, типологічно близькі ранньосередньовічним слов'янським культурам, що і визначає їх етнічну належність. Своїм корінням вони входять в етнокультурне середовище зубрицьких і пізньозарубинецьких старожитностей. Звідси впливає, що черняхівська культура є поліетнічною і покриває територію різних за своїм походженням груп населення. Її можна вважати результатом їх інтеграційних процесів, які так і не завершилися. Багатство і блиск цієї культури

надали провінційно-римські впливи» [7, с. 83].

Загалом досліджена археологами група поселень пізньоримського часу в басейні Гнилої Липи, по-перше, підтверджує в археологічному відношенні локальні особливості верхньодністровського варіанта черняхівської культури, по-друге, дає можливість розкрити загальноісторичні закономірності і спадкоємності в процесі історичного розвитку слов'янського населення лісо-степової зони півдня Східної Європи в I тисячолітті н. е. [7, с. 84].

У 2007 р. Товариством «Знання» України була оприлюднена праця В. Барана «Етногенез українського народу: короткий нарис». У цілому ця книга є науково-популярною версією етногенетичних праць В. Барана, що були оприлюднені у колективній монографії 2005 р. «Етнічна та етнокультурна історія України». Разом з тим, окрім названих вище шести розділів, автором дописано вступ і розділ 7 «Економічний розвиток східних слов'ян». Також вчений опублікував доопрацьовану ним схему взаємозв'язків слов'янських археологічних культур доби великого розселення слов'ян, що стало підґрунтям для зародження і подальшого розвитку слов'янських народів [10, с. 141].

Слід зазначити, що праця «Етногенез українського народу: короткий нарис» була видана Товариством «Знання» України чималим накладом та розіслана майже по всіх великих бібліотеках України, що дало змогу ознайомитися з її текстом усім тим, хто цікавиться етногенетичною та етнокультурною проблематикою. Видання цієї книги сприяло популяризації поглядів В. Барана серед широкого загалу українських читачів.

Дослідження «Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу» (2007) присвячене процесам формування українського народу, утворенню Київської держави та виникненню її столичного міста Києва. У своїй передмові автор зазначає, що у праці через імена полянських літописних князів Кия, Щека і Хорива – перших будівничих міста Києва, «стольного града» Київської держави – ним подаються важливі віхи давньої історії України. Особливу увагу В. Баран звернув на проблеми походження слов'ян, утворення й становлення слов'янських народів, зокрема українського. Саме вони, наші далекі предки, на його думку, в тяжкій і кривавій боротьбі з кочовим світом (за виразом літописця Нестора, «поганими») відстояли й зберегли наші землі та заклали основи самобутньої культури і державності [5, с. 5].

2008 р. побачила світ колективна українознавча монографія «Українці у світовій цивілізації і культурі». Один із розділів цієї праці, а саме п'ятий, був написаний В. Бараном і присвячений археології як складовій частині українознавства. На його думку, якщо українознавство розглядати як цілісну інтегративну системну науку про Україну і світове українство, то археологію, що вивчає процеси становлення людського суспільства, етногенезу та формування слов'янських народів, їх культуру і побут, процеси економічного і політичного розвитку, зокрема українського народу, слід вважати його невід'ємною складовою частиною [25, с. 109].

У 2010 р. була опублікована колективна монографія «Походження, становлення та розвиток українського народу», де В. Баран був автором двох розділів

з десяти. Зокрема, в розділі IV «Етнокультурні процеси на території України в ранньослов'янську добу» він аналізує перші писемні звістки про слов'ян, археологічні артефакти слов'ян-венедів, писемні джерела про слов'ян VI–VII ст., ранньосередньовічні слов'янські групи та велике розселення слов'ян і початок формування слов'янських народів [21, с. 103–148]. А в розділі V «Процеси етнічного розвитку в умовах Києво-Руської державності» вчений досліджує специфіку археологічних культур, літописні племена напередодні утворення Київської держави, етнічні процеси в період Києво-Руської держави та джерела походження українського народу [21, с. 149–188].

Навесні 2011 р. була тиражована книга В. Барана і Я. Барана «У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці». До цієї українознавчої праці увійшли такі дослідження, як: «Давні слов'яни і походження українського народу» (В. Баран, Я. Баран) [13, с. 7–148]; «Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу» (В. Баран) [13, с. 149–303]; «Слов'янське поселення середини першого тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі» (В. Баран) [13, с. 305–361]; «Празька культура Подністров'я. За матеріалами поселень біля с. Рашків» (В. Баран) [13, с. 363–460]; «Слов'янська община» (Я. Баран) [13, с. 461–563].

В усіх монографіях вивчаються складні проблеми походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі ґрунтового аналізу археологічних матеріалів та широкого використання історичних (писемних), лінгвістичних та інших джерел вчені розкривають поступальні процеси

становлення і розвитку слов'ян, їх великого розселення, зародження і формування слов'янських народів. Особливу увагу приділено аналізу етнокультурних процесів у період Києво-Руської держави й критиці догматичної концепції «давньоруської народності» [13, с. 115–138].

Восени 2011 р. В. Баран оприлюднив книгу «Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць». Вчений досліджує в ній такі важливі проблеми, як давні слов'яни в археології, слов'яни у процесах великого розселення народів, Черняхівська культура та слов'яни, процеси етнокультурного розвитку на території України в I тис. н. е., археологічні культури та літописні племена у VIII–X ст., слов'яни і навколишній світ, етногенез українців, руси у світлі археології, етнічні процеси в період східнослов'янської державності та походження назви «Україна». Зокрема, у праці зазначається, що територія України входить у той етнокультурний простір, де проходило становлення індоєвропейських, праслов'янських і слов'янських утворень, а усі нині відомі археологічні культури I тис. н. е., які включають давньослов'янський культурний компонент, відкриті на території України або сягають її території [6, с. 98].

Також наведемо оцінку значення етнокультурних та етногенетичних студій В. Барана знаними українськими вченими. Зокрема, В. Балушок зазначає: «Останніми роками питанню вивчення етнокультурних відмінностей між різними давньослов'янськими угрупованнями присвятив ряд робіт відомий археолог В. Баран. Зроблені ним на основі власних досліджень і підкріплені конкретним матеріалом висновки про те, що різні східнослов'янські народи

сформувалися на базі різних племінних груп давніх слов'ян, для яких були властиві дуже значні етнокультурні відмінності, вважаємо одним з найвидатніших досягнень української науки у вивченні етногенезу українців» [3, с. 45–46].

С. Конча констатував, що саме В. Баран став фундатором в Україні нової школи слов'янської археології, з якої протягом 70–80-х років ХХ ст. вийшла блискуча плеяда дослідників (А. Сміленко, Р. Терпиловський, Б. Магомедов, О. Приходнюк та інші) [19, с. 226].

У свою чергу Д. Толочко наголошує: «Міждисциплінарні дослідження дали змогу В. Д. Барану висвітлити складні етнокультурні процеси I тис. н. е. на теренах України. Слід відзначити, що впродовж більш як чотирьох десятиліть він зібрав надзвичайно великий археологічний матеріал з різних етнокультурних зон України та суміжних територій. Шляхом синтезу наративних, лінгвістичних, антропологічних даних та результатів порівняльного аналізу синхронних археологічних культур (празько-корчацької, пенківської, колочинської, іменьківської, дзедзіцької, райковецької, волинцевської, роменської) В. Д. Баран зміг показати їхні витoki в культурах першої половини I тис. н. е.» [23, с. 111].

На думку Н. Абашиної, усі роботи В. Барана демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання нагальних проблем етнічної історії та розуміння ним універсальності європейських процесів історичного розвитку, які відповідно відбивалися й у слов'янській історії. Також ці етногенетичні та етнокультурні студії, без сумніву, є вагомим внеском у вивчення стародавньої історії слов'ян, оскільки розкривають закономірності формування й розвитку стародавнього

населення, не тільки слов'янського, але й усього європейського континенту [2, с. 57].

О. Чирков наголошує, що науковий доробок В. Барана, який складається з сотень праць, добре оприлюднений не лише у друкованих наукових, науково-популярних та навчальних виданнях, а і вже перенесений на електронні носії інформації та досяжний в інтернет-мережі. Це розширило коло його потенційних читачів та полегшило їх опрацювання вікіпедистами [29, с. 77].

Наостанок ми зачитуємо думку фундатора новітнього українознавства П. Кононенка про науковий доробок В. Барана: «Природно, що саме завдяки дослідженням таких професійних вчених, як В. Д. Баран, українознавство стає справжньою інтегрованою та впорядкованою системою наукових знань про Україну й українців ... Тому й українознавчі праці В. Д. Барана не тільки розкривають таємниці походження українського народу, а й допомагають нам осягнути цивілізаційний феномен українців у світовому часопросторі» [18, с. 12].

Отже, дослідивши напрацювання В. Барана з часу відновлення української державності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.), які знайшли відображення в його етнокультурних й етногенетичних студіях, можемо виокремити такі тенденції: 1) руйнація СРСР й існування суверенної України позбавили науковців тоталітарного ідеологічного тиску і дали можливість їм досліджувати будь-які наукові проблеми й отримувати незаангажовані висновки; 2) розбудова Української держави, її політичної, економічної, культурної, військової, освітньої, наукової та інших сфер супроводжувалася

низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем, зокрема недофінансуванням і змінною державницьких пріоритетів, всі ці пострадянські реалії, з одного боку, відкидали науку й науковців на маргінес суспільно-політичного життя на зламі тисячоліть, з іншого – змушували їх приймати нестандартні рішення, які в підсумку сприяли позитивній динаміці розвитку української гуманітаристики; 3) враховуючи ці обставини, В. Баран розпочав плідну співпрацю з Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка (який у 2000 р. трансформувався у Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України і Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) та з іншими науковими інституціями, наслідком якої стали відмова вченого від підтримки ним заідеологізованого концепту про так звану давньоруську народність та формування власного бачення українського етногенетичного процесу; 4) внаслідок понад чвертьстолітньої наукової праці в умовах Української держави В. Баран створив унікальну етногенетичну теорію походження слов'ян та творчо обґрунтував і розвинув започатковану ще М. Грушевським ранньосередньовічну концепцію походження українського народу; 5) загалом етногенетичні й етнокультурні студії В. Барана у пострадянській Україні, позбавлені радянської заідеологізованості й зашореності, набули довершеності й системності осмислення, завдячуючи цьому, вони стали міцним і надійним підґрунтям для побудови авторських моделей слов'янського й українського етногенезу.

Таким чином, проаналізувавши зміни підходів у етнокультурних та

етногенетичних студіях В. Барана, зроблено такі висновки. По-перше, у тоталітарну добу гуманітарна наука загалом й археологія зокрема перебували під потужним контролем партійної влади, яка вимагала від радянських вчених сповідувати марксизм-ленінізм, виконувати всі завдання режиму й не відхилятися від ідеологічної матриці, це стосувалося як дотримання ними теорії стадіального розвитку людства, існування у Давній Русі так званої давньоруської народності тощо, так і постійного згадування і цитування праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, М. Хрущова, Л. Брежнєва та інших теоретиків і практиків марксизму-ленінізму.

По-друге, етногенез слов'ян та їх етнокультурний розвиток перебували серед пріоритетних напрямків радянської археології, тому В. Баран зі своїми слов'янознавчими зацікавленнями був постійно задіяний на передньому краї археологічних досліджень. Попри ідеологічний тиск дослідник в етнокультурних та етногенетичних студіях намагався уникати зайвої кон'юнктури і надавав перевагу виваженій науководослідницькій праці, як це було, наприклад, із заполітизованою черняхівською проблематикою, так і зі слов'яногенезом. Разом з тим В. Барану не завжди вдавалося втримати власну незалежну позицію, тому він волею-неволею змушений був підтримувати у своїх наукових працях існування єдиної давньоруської народності в часи Давньої Русі.

По-третє, дезінтеграція СРСР і відновлення Української держави позбавили вчених ідеологічного контролю влади і дали можливість їм вивчати будь-які наукові проблеми й публікувати результати, не боячись переслідування і

покарання. Але розбудова молоді державності та її багатьох сфер, у тому числі наукової, супроводжувалася низкою негативних тенденцій, зокрема недофінансуванням і зміною державницьких пріоритетів (оскільки гуманітаристика втратила ідеологічну цінність для нової влади, то вона перестала майже нею реально цікавитись). Всі ці труднощі, з одного боку, відсунули науку і науковців на маргінес суспільно-політичного життя, з іншого – змусили їх шукати нестандартні кроки для вирішення цих нагальних проблем.

По-четверте, В. Баран у важкі дев'яності роки ХХ ст. не сидів склавши руки, а почав активно діяти. Зокрема, вчений розпочав співпрацювати з новоствореним П. Кононенком Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка та з іншими науковими інституціями. Внаслідок цієї взаємовигідної співпраці він кардинально змінив своє бачення щодо існування у часи Київської Русі єдиної давньоруської народності та розпочав активно й аргументовано її критикувати, а також суттєво доопрацював власну унікальну етногенетичну теорію походження слов'ян та творчого обґрунтував, підсилив і розвинув започатковану М. Грушевським на початку ХХ ст. ранньосередньовічну теорію походження українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Читати землю»: спогади Володимира Барана у записках Марини Гримич / упор. Марина Гримич. Київ: НДІУ, 2017. 156 с.
2. Абашина Н. С. Проблеми етногенезу слов'ян і походження українського народу в працях В. Д. Барана. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2013. Т. XXXI. С. 38–58.

3. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2008. 304 с.
4. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
5. Баран В. Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та праборони українського народу. Київ: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. 64 с.
6. Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. Київ: Видавництво «Міленіум», 2011. 108 с.
7. Баран В. Д., Гопкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. Київ: Інститут археології, 2006. 144 с.
8. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ: Наукова думка, 1991. 144 с.
9. Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. 134 с.
10. Баран В. Д. Етногенез українського народу: короткий нарис: науково-публіцистична праця. Київ: Товариство «Знання» України, 2007. 148 с.
11. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 208 с.
12. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. Київ: ІМФУ імені М. Т. Рильського (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського), 2002. 406 с.
13. Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці. Київ: ННДІУ, 2011. 800 с.
14. Етнічна та етнокультурна історія України у трьох томах. Том 1, книга 2. Київ: Наукова думка, 2005. 512 с.
15. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. Київ: Абрис, 1994. 256 с.
16. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
17. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 1997. 254 с.
18. Кононенко П. П. Від археології до українознавства. Володимиру Даниловичу Барану – 85 років. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2013. Т. XXXI. С. 8–12.
19. Конча С. У пошуках джерел (до 75-річчя Володимира Барана). *Українознавство-2002. Календар-щорічник*. Київ, 2001. С. 224–227.
20. Крушельницька Л. До 75-річчя Володимира Даниловича Барана. *Українознавство*. 2001. Число 1. С. 160–162.
21. Походження, становлення та розвиток українського народу. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 566 с.
22. Ренке Т. Закоханий в українські старожитності. *Українознавство*. 2007. № 3. С. 22–24.
23. Толочко Д. В. Етнічна свідомість українського народу на тлі закономірностей етнокультурного розвитку людських спільнот Південно-Східної Європи. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2013. Т. XXXI. С. 99–114.
24. Толочко П. П. Слово про ювіляра. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.*: збірник наукових праць. Київ; Львів, 1999. С. 5–7.
25. Українці у світовій цивілізації і культурі: колективна українознавча монографія. Київ: НДІУ, 2008. 400 с.
26. Фігурний Ю. С. Взаємозв'язок покоління. Володимир Баран – невтомний дослідник праісторії України. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2013. Т. XXXI. С. 13–37.
27. Фігурний Ю. С., Ярошинський О. Б. Світочі українознавства. Київ, 2008. 146 с.
28. Чирков О., Шакурова О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної

спільноти й українців. *Українознавство*. 2013. № 3–4 (48–49). С. 127–136.

29. Чирков О. А. Представлення наукового доробку Володимира Барана у Вікіпедії та інших веб-ресурсах українською мовою. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ: ННДІУВІ, 2013. Т. XXXI. С. 59–87.

30. Шакурова О. В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.) / відповідальний редактор Фігурний Ю. С. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. 272 с.

REFERENCES

1. HRYMYCH, M., comp. (2017). *Reading the Land: The Memoirs of Volodymyr Baran in the Records of Maryna Hrymych*. Kyiv: RIUS, 156 p. [in Ukr.]
2. ABASHYNA, N. (2013). Problems of Ethnogeny of the Slavs and the Origin of the Ukrainian People in the Works of V. Baran. In: *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho nauково-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva ta vsesvitnoi istorii* (Collected Scientific Works of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History), Vol. XXXI. Kyiv: NRIUSWH, pp. 38–58. [in Ukr.]
3. BALUSHOK, V. (2008). *The Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy*. Bila Tserkva: Published by O. Pshonkivskiyi, 304 pp. [in Ukr.]
4. BARAN, V. (1998). *Ancient Slavs*. Kyiv: Alternatyvy, 336 p. [in Ukr.]
5. BARAN, V. (2007). *Kyi, Shchek, Khoryv, Their Sister Lybid, and the Ancient Roots of the Ukrainian People*. Kyiv: Atlant YuEmSi, 64 p. [in Ukr.]
6. BARAN, V. (2011). *Slavs in Primitiveness and Early Middle Ages: Collection of Selected Ethnological Works*. Kyiv: Milenium, 108 p. [in Ukr.]
7. BARAN, V., HOPKALO, O. (2006). *Cherniakhiv Settlements in the Hnyla Lypa River Basin*. Kyiv: Institute of Archaeology, 144 p. [in Ukr.]
8. BARAN, V., KOZAK, D., TERPYLOVSKYI, R. (1991). *Origin of Slavs*. Kyiv: Naukova dumka, 144 p. [in Ukr.]
9. BARAN, V., TOMENCHUK, B., FIHURNYI, Yu. (2017). *Ancient Halych*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 134 p. [in Ukr.]
10. BARAN, V. (2007). *Ethnogeny of the Ukrainian People: A Brief Essay. A Scientific Journalistic Work*. Kyiv: Tovarystvo “Znannia” Ukrainy, 148 p. [in Ukr.]
11. BARAN, V., BARAN, Ya. (2005). *Historical Origins of the Ukrainian People*. Kyiv: Heneza, 208 p. [in Ukr.]
12. BARAN, V., BARAN, Ya. (2002). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Rylsky Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology, 406 p. [in Ukr.]
13. BARAN, V., BARAN, Ya. (2011). In Search of Sources of the Ukrainian People. In: *Selected Scientific Works*. Kyiv: NRIUS, 800 p. [in Ukr.]
14. *Ethnic and Ethnocultural History of Ukraine in Three Volumes* (2005). Vol. 1, Book 2. Kyiv: Naukova dumka, 512 pp. [in Ukr.]
15. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on the History of Ukraine*. Kyiv: Abrys, 256 p. [in Ukr.]
16. ZALIZNIAK, L. (1996). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 80 p. [in Ukr.]
17. ZALIZNIAK, L. (1997). *From the Sclaveni to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 254 p. [in Ukr.]
18. KONONENKO, P. (2013). From Archaeology to Ukrainian Studies. 85th Birthday of Volodymyr Baran. In: *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho nauково-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva ta vsesvitnoi istorii* (Collected Scientific Works of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History), Vol. XXXI. Kyiv: NRIUSWH, pp. 8–12. [in Ukr.]
19. KONCHA, S. (2001). Searching for the Sources (on the occasion of the 75th birth anniversary of Volodymyr Baran). *Ukrainoznavstvo-2002. Kalendar-shchorichnyk* (Ukrainian Studies 2002. An Annual Calendar). Kyiv, pp. 224–227. [in Ukr.]

20. KRUSHELNYTSKA, L. (2001). Celebrating the 75th Anniversary of Volodymyr Danylovych Baran. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1, pp. 160–162. [in Ukr.]
21. *Origin, Establishment, and Development of the Ukrainian People* (2010). Kyiv: Kyivskyi universytet, 566 p. [in Ukr.]
22. RENKE, T. (2007). In Love with the Ukrainian Antiquities. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3, pp. 22–24. [in Ukr.]
23. TOLOCHKO, D. (2013). The Ethnic Consciousness of the Ukrainian People against the Patterns of Ethnic and Cultural Development of Human Communities in Southeastern Europe. In: *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva ta vsesvitnoi istorii* (Collected Scientific Works of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History), Vol. XXXI. Kyiv: NRIUSWH, pp. 99–114. [in Ukr.]
24. TOLOCHKO, P. (1999). The Word about the Hero of the Anniversary In: *Etnokulturni protsesy v Pivdenno-Skhidnii Yevropi v I tysyacholitti n.e.: Zbirnyk naukovykh prats*. (Ethnocultural Processes in Southeastern Europe in the 1st Millennium AD: Collected Scientific Works). Kyiv; Lviv, pp. 5–7. [in Ukr.]
25. *Ukrainians in the Global Civilization and Culture: A Collective Monograph in Ukrainian Studies* (2008). Kyiv: RIUS, 400 p.
26. FIHURNYI, Yu. (2016). Contribution of Volodymyr Baran to the Study of Ancient Halych. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (60), pp. 204–221. [in Ukr.]
27. FIHURNYI, Yu., YAROSHYNSKYI, O. (2008). *Outstanding Researchers of Ukrainian Studies*. Kyiv, 146 p. [in Ukr.]
28. CHYRKOV, O., SHAKUROVA, O. (2013). Ethnological Component of Volodymyr Baran's Concept about the Origin of the Slavic Ethnic Community and Ukrainians. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). Vol. 3–4 (48–49), pp. 127–136. [in Ukr.]
29. CHYRKOV, O. (2013). Presentation of the Scientific Work of Volodymyr Baran on Wikipedia and Other Web Resources in the Ukrainian Language. In: *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva ta vsesvitnoi istorii* (Collected Scientific Works of the National Research Institute of Ukrainian Studies and World History), Vol. XXXI. Kyiv: NRIUSWH, pp. 59–87. [in Ukr.]
30. SHAKUROVA, O. (2017). Basic Concepts of the Origin of the Ukrainian Ethnos: The Historiography of the Problem (the end of the 19th – the beginning of the 21st century). In: *Ukraina i ukrainstvo v etnokulturnykh protsesakh: Zbirnyk naukovykh prats* (Ukraine and Ukrainians in Ethnocultural Processes: Collected Scientific Works). Kyiv: RIUS, pp. 135–145. [in Ukr.]